

О. О. ПОТЕБНЯ ЯК КОМПАРАТИВІСТ І ЕТИМОЛОГ

У статті розглядається один з аспектів багатогранної наукової діяльності видатного славіста О. О. Потебні.

Ключові слова: О. О. Потебня, порівняльно-історичний метод, етимологія, семантика, історія мови, діалекти, пам'ятки, синтаксис.

Широка за проблематикою, неповторна за своєрідністю й глибиною розроблень наукова спадщина Олександра Опанасовича Потебні не тільки досі є джерелом плідних ідей — її значення посилюється з дальшим зміцненням і розширенням науки про мову. «Зростання інтересу до Потебні в наш час, — писав Л. А. Булаховський, — це разом з тим зростання значення філологічної науки в нашій країні, це визнання її суспільної корисності, її права серед культурних цінностей, що створюються новим суспільством, зайняти одне з почесних місць»¹.

Концепції О. О. Потебні, його глибокі теоретичні висновки, тонкі оригінальні спостереження ґрунтуються на опрацьованні величезного мовного матеріалу, насамперед фактів живої народної мови, даних з діалектів, писемних пам'яток, з інших слов'янських та індоевропейських мов. Як відомо, у студентські роки Потебня захоплювався народною творчістю, записував українські пісні, думи, прислів'я, приказки в різних регіонах України — на Харківщині, Полтавщині, у тому числі й у себе на Роменщині; для вивчення російського фольклору виїздив у Пензенську губернію. Зібраний у цей період великий матеріал пізніше був широко використаний ним не тільки у фольклорно-етнографічних працях, а й у граматичних студіях.

Численні мовні факти з живих слов'янських мов, діалектів, пам'яток Потебня аналізував у своїх дослідженнях за принципами, які йому диктувала його геніальна дослідницька інтуїція. Головним був принцип історизму: він прагнув пояснити шляхи розвитку тих чи інших категорій, одержати *історію* мовних явищ, пов'язавши їх із змінами в суспільстві, зростанням та вдосконаленням людського духу. «Правильний метод є метод історичний», — підкреслював учений.

Іншим важливим для Потебні методом обробки конкретних лексичних, граматичних та інших фактів було їх порівняння, зіставлення з відповідними фактами інших мов. Про особливе значення цього методу він писав ще в 1862 р. у своїй ранній праці «Мысль и язык»: «Думка про порівняння всіх мов для мовознавства є таке ж велике відкриття, як ідея людства для історії. І те, й інше засно-

¹ Булаховський Л. А. Александр Афанасьевич Потебня : К шестидесятилетию со дня смерти.— К., 1952.— С. 5.

ване на безсумнівній, хоча багатьма не усвідомлюваній істині, що засади, які розвиваються життям окремих мов і народів, різні й не можуть замінятися одні одними, але вказують на інші й вимагають з їхнього боку доповнень. Кажуть звичайно про історичний та порівняльний методи в мовознавстві: це так само методи, шляхи дослідження, як і головні істини науки»².

З цих цитат можна зробити висновок, що О. О. Потебня самостійно прийшов до думки про доцільність і, власне, незамінність для науки порівняльно-історичного методу. Сучасник К. Бругмана, А. Лескіна, Г. Остгофа, Б. Дельбрюка, інших класиків молодогограматизму, він пізніше, звичайно, був знайомий з їхніми ідеями, проте залишався в основному на власній позиції. За словами знову ж таки Л. А. Булаховського, він «не пішов за переможною в 80-х роках і пізніше колісницею молодогограматизму. Йому не стали близькими ні ідея суворої закономірності фонетичних законів, ... ні спеціальне врахування відхилень, викликаних граматичною аналогією, ... ні удосконалення методів пізнання запозичених слів, ні філологічна робота над фонетикою пам'яток і т. д. Це не була нерухомість думки людини, що застигла на шляхах звичних для неї засобів дослідження і не здатна перейти на інші, хоча й такі, що навіть виправдали себе дуже великими досягненнями. Причина була в іншому — в коренях світобачення й світовідчування»³.

Потебня сприймав мову як живий організм, у культурно-психологічному аспекті, організм, у якому відбуваються процеси розвитку й удосконалення. Для реконструйованого найдавнішого періоду людської свідомості властиве було, на думку вченого, образне мислення. Вирішуючи питання про походження слова, Потебня шукав його первісний образ і при цьому звертався насамперед до давньої семантики. Одним з перших дослідників він зіставив, наприклад, такі слова, як *доля, щастя*, рос. *удел, удача*, побачивши в їхній семантиці відблиск тих дуже давніх часів, коли щастям, «посмішкою долі» для давньої людини, життєво необхідним було одержати при поділі здобичі свою долю, частину (пізніше це вдале зіставлення давніх слів з різними коренями і з близькою семантикою використовували й інші вчені, серед них історик та археолог Б. О. Рібаков⁴).

Увага до різноманітних елементів слов'янського язичництва характерна для всієї наукової діяльності О. О. Потебні. Крім постійного інтересу до язичницької проблематики в нього були й усі передумови для успішного її дослідження: як жодний інший комплекс проблем, слов'янське язичництво для серйозного, результативного вивчення вимагає комплексного ж підходу, а саме О. О. Потебня з його знанням слов'янських та інших мов, слов'янського фольклору, етнографічних реалій міг забезпечити й цілком забезпечував такий підхід.

Безпосередньо слов'янському язичництву вчений присвятив кілька спеціальних праць, серед них насамперед «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «Переправа через воду как представление брака». Міцно пов'язана з язичництвом перша ж дослідницька праця Потебні — його магістерська дисертація «О некоторых символах в славянской народной поэзии», яку він захистив у 1861 р. Уже в цьому дослідженні вчений висловив думку, яку потім не раз повторював, що «слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявлялася ... найважливішою».

² Потебня А. А. Мысль и язык. — Х., 1892. — С. 49.

³ Булаховский Л. А. Знач. праця. — С. 12–13.

⁴ Див.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 384.

Головний зміст названої праці — семантико-етимологічний аналіз багатьох слів, широко вживаних у народних піснях, народній творчості. Розглядаються такі важливі поняття й пов'язані з ними ознаки, як *вогонь, світло, вода, дим, розум, мороз, вітер, дерево, вити, в'язати, обливати, обсіпати* тощо. Особливо багато символів пов'язано з вогнем. «Якби ми не знали, — писав Потебня, — що божества вогню й світла займали важливе місце в язичницьких віруваннях слов'ян, то могли б переконатися в цьому з великої кількості слів, що мають у своїй основі уявлення вогню й світла»⁵. Наприклад, «як у мові, так і в народній поезії, — зазначав учений, — поняття бажання, кохання, журби споріднені між собою і тому виражаються в одних і тих же образах внутрішнього й зовнішнього вогню»⁶. Пор.: *горе* — *горіти, печаль* — *пекти, прагнути* — *пряжити, бажати* — *багаття, гіркий* — *горіти*, рос. *жажда* — *жестити*, серб. *пецнути* «ужалити» — *пекти*, у російській мові заговори на кохання називаються *присушки* — від *сохнути* (також дія тепла, вогню).

Зближується з вогнем і мороз: є вираз *мороз палить*. Звідси *мороз*, як і *вогонь*, — символи кохання (пор. рос. *заянба*). Але, з іншого боку, Потебня наводить і рос. *остуда* «ненависть, нелюбов», *постылый*, серб. *омраза* «ненависть; сварка», *омразити* «зробити ненависним; посварити», рос. *мёрзкий* тощо.

Один з найпоширеніших в українських піснях символ дівочтва *калину* з її постійним епітетом *червона* Потебня зближує також з вогнем і зіставляє з дієсловом *каліти* «сильно нагрівати» (до червоного кольору). Цю ж етимологію, незалежно від Потебні, спочатку запропонував і О. Брюкнер⁷, але в своєму словнику (див. с. 214) відмовився від неї і висловився за неясне походження слова.

Вдалим є зіставлення Потебнею слів *моліти* (первісно «пом'якшувати, розтирати») і *молоти* (зіставлення, пізніше підтверджене етимологами).

Слід підкреслити, що при всіх успіхах сучасної теорії і практики етимологізування недостатня увага до семантики слова, її багатозначності, розвитку та можливих зв'язків із семантикою інших слів залишається найуразливішою стороною пошуків і встановлення прийнятних гіпотез походження слів. Далеко не використаними при цьому залишаються можливості укрупнення етимологічних гнізд (як у цілком очевидному випадку *молити* — *молоти*).

Етимологізування, пошук споріднених слів в одній мові і в мовах різних було улюбленою справою Потебні. «Вигин розуму народного, — зазначав учений, — наскільки він залежить від мови, може бути відкритий тільки шляхом невеликих етимологічних досліджень, які дадуть матеріал для загальних висновків»⁸. У багатьох його дослідженнях зустрічаються етимології, встановлені через зіставлення слів з подібною формою та семантикою і з поясненням семантичних змін та зсувів. Разом з тим етимологіям присвячено також низку спеціальних друкованих праць. Починаючи з 1879 р., в «Русском филологическом вестнике» друкуються «Этимологические заметки» О. О. Потебні: 1879.— Т. I.— № 1; Т. I.— № 2; Т. II.— № 4; 1880.— Т. III.— № 2; Т. IV.— № 4; 1882.— Т. VII.— № 1, а також у журналі «Живая старина» (1891.— Вип. 3).

На друковані праці О. О. Потебні, присвячені етимологіям, а також на всі чотири томи «Из записок по русской грамматике» та дослідження «К истории звуков русского языка» (Воронеж, 1876), посилалися укладачі «Етимологічного

⁵ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии.— X., 1914.— С. 7.

⁶ Там же.— С. 9.

⁷ Archiv für slawische Philologie.— Berlin.— o.J.—24.— S. 187.

⁸ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии.— X., 1860.— С. 127.

словника української мови) (на деякі з них покликався також О. Г. Преображенський).

В ЕСУМ посилення на думку Потебні є здебільшого при деяких діалектних словах: *гостець* «ревматизм», *дённиця* «дитяча хвороба», *мереч* «густий, непролазний ліс», *мерча* «мжичка», *обзел* «закраїна дошки», *приткий* «прудкий» та ін., рідше при давніх праслов'янських утвореннях (*квіга*, *лихий*, *решето*, *рівний*, *рілля*, *робіти*, *руно*, *смоліти*, *сутки* та ін.), при назвах рослин, птахів (*нєхвороц*, *переліска*, *пигіця*), запозиченнях (*дерван*, *линтвар*, *пожічки*, *рєптұх*, *рундұк*).

У прийнятій у нашому словнику системі першими подаються найімовірніші гіпотези походження слова і далі в переліку авторів, що поділяють зазначену гіпотезу, переважає не хронологічний порядок. Тому, скажімо, з тексту словникових статей — етимологій слів *коровай*, *лихий*, *мереч*, *мерча*, *облава*, *пек*, *рєптұх*, *рівний*, *рілля*, *смерч* тощо, на жаль, не видно, що саме Потебня першим обґрунтував загальноприйнятую етимологію, а не названі тут же М. Фасмер, Ф. Славський, А. Преображенський чи інші етимологи, які цю етимологію підтримали.

Є статті, засновані лише на етимології Потебні, як наприклад, стаття, присвячена етимології діал. *дерван* «дернина», що засвідчене також у російській, білоруській, польській мовах. Слово запозичене з литовської: лит. *dirvonas* «переліг» походить від *dirva* «поле, земля», пов'язаного з *dirti* «здирати, звільняти від дерну». Діалектне деетимологізоване *обіпріти* «зійти (про сонце), розвиднитися», *обитрїти* «те саме» Потебня переконливо ідентифікує з діал. *обутрїти* «те саме» — префіксальним утворенням від *утро*. У діалектній ботанічній назві *пожічки* «порічки червоні», зближуваній на українському ґрунті з *пожічати*, він справедливо вбачає запозичення з польської мови. Є й інші статті, де Потебня виступає, по суті, першим автором запропонованих етимологій (див. *линтвар*, *ніга*, *пек* тощо).

В інших статтях, особливо з неясними етимологіями, пояснення Потебні можуть не визнаватися єдино правильними, але їм віддається перевага. Так, у статті про остаточно не з'ясоване слово *корчма*, для якого пропонувалися різні гіпотези, на першому місці, як найбільш імовірне, подано припущення Потебні, підтримане В. Ягичем, про зв'язок з *корч*, *корчувати* — далі як «дім на розкорчованій землі». У статті про етимологію *білорус*, що походить від засвідченої в XVI ст. назви *Бѣлая Русь* з нез'ясованою семантикою, першим у словнику є тлумачення цього слова Потебнею як «Русь, вільна від татар» і лише далі наводиться думка Ю. Ф. Карського, який пов'язував назву з білим одягом і світлим волоссям населення. Деетимологізоване діал. *обзел* «закраїна дошки» (*обзелок* «обаполок», рос. *обзол*, *обзой*, *обзел* «те саме», бр. *абзол*, *абзой*, *абза* «край дошки з корою») розглядається Потебнею як похідне від основи *зел-* / *зол-* «зелень, зелений» — назва мотивується зеленим кольором кори або розташованих під корою шарів у деяких порід дерев; запропоноване пізніше В. Мартиновим пов'язання білоруських слів із *зяти* видалось авторові словника менш переконливим.

Деякі гіпотези походження слів, запропоновані Потебнею, зовсім не приймалися авторами, як, наприклад, у статті *дённиця* «дитяча хвороба», де відхилено зіставлення з псл. **дѣгна* «рана, шрам»; у ботанічній назві *нєхвороц*, що пов'язується автором із заперечним *не* й основою *хвор-* «хвороба», як менш вірогідне, визнано зіставлення Потебні з *хворост* (однак пізніше це зіставлення прийняла російський етимолог В. Меркулова); помилковим визнано твердження про зв'я-

зок тюркізма *рундук* з нім. *Rundung* «заокруглення» (помилку Потебні поділяли також О. Преображенський, А. Матценауер та ін.).

Отже, як свідчить наведений матеріал з «Етимологічного словника української мови», незважаючи на власний шлях етимологізування, міркування Потебні могли виявлятися єдино правильними; там, де вони були хибними чи спірними, у нього нерідко пізніше з'являлися одностайні (пор. вище згадки про В. Меркулова та А. Матценауера). В. Меркулова поділяла також відкинуту автором статті в ЕСУМ реконструкцію первісного значення слова *лихоманка* як «та, що задумує лихо», а Соболевському вдалося можливим пов'язання Потебнею діалектного *пруткій* з *пруд* «швидка течія» всупереч прийнятому автором статті походженню від псл. **prytiti* «швидко рухатися». С. Младенов підтримав думку Потебні про зв'язок слова *решето* з псл. **rešiti* «зв'язувати», — у словнику перевагу віддано як більш переконливого зіставленню з псл. **rědъkъ*.

Велика кількість етимологій зберігається в архіві вченого. Вони склали б чималий етимологічний словник. Хочеться вірити, що в майбутньому знайдеться можливість до кінця упорядкувати архів і, попри нерозбірливість почерку, особливості орфографії, численні скорочення та інші труднощі, будуть видані й етимології Потебні, серед яких може виявитися чимало цікавого й корисного.

О. О. Потебня є автором першого в слов'янському мовознавстві порівняльно-історичного дослідження з акцентології⁹. Він розглядав його як навчальний посібник, але, як і в інших працях, виклав своє оригінальне бачення мовних явищ. Для вивчення російського наголосу тут широко залучаються відповідні мовні факти не тільки з української, а й із сербохорватської, інших слов'янських мов, а також з литовської, санскриту. У праці реконструюються в пізній праслов'янській мові три акцентні парадигми — для іменників, прикметників та дієслів. Отже, дослідження було виконано, можна сказати, за принципами акцентології вже середини ХХ ст. На жаль, надрукування його лише в 1973 р.⁹ затримало визнання автора праці як першопрохідця в цій галузі.

В аналізі конкретних мовних фактів Потебню особливо приваблювали проблеми історичної еволюції мови в галузях синтаксису й семантики як найближчих до думки, до духу. Дослідник саме тут прагнув виявити виразні тенденції розвитку, що свідчать про удосконалення мови, урізноманітнення засобів вираження думки.

На великому матеріалі слов'янських мов, свідчень народних говорів, писемних пам'яток, а також мов балтійських та інших індоєвропейських побудована чотиритомна праця О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике». У ній особливо послідовно втілено головний дослідницький підхід ученого: аналізуючи мову, пояснити шляхи розвитку тих чи інших категорій, одержати *історію* явищ у їхньому зв'язку з прогресом і удосконаленням культури. У такому аспекті, з погляду загальної динаміки мови, у першому томі розглядаються деякі питання лексикології, морфології, синтаксису, причому зміни в мові пов'язуються з ускладненням думки, розвитком культури, встановлюється, що належить до минулого, що нове, а що тільки виникає. Особлива увага приділяється реченню і його частинам, синтаксичному вживанню частин мови.

У другому томі порушується низка граматичних питань, зокрема простежується історія засобів вираження присудка в давнину і в сучасних мовах, показано, що в пам'ятках дієприкметник (форма, проміжна між іменем і дієсловом)

⁹ Потебня А. А. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — 168 с.

уживався у функції присудка, тобто дієслова (за термінологією Потебні, це *другорядний присудок*).

Отже, протилежність імені й дієслова з часом зростає. Так само збільшується й відмінність між іменником та прикметником з його атрибутивною функцією. Відбулися також зміни в складі й кількості дієслів, що служать предикативними зв'язками.

Третій і четвертий томи «Из записок по русской грамматике» побачили світ уже після смерті О. О. Потебні. Третій том був підготовлений до друку його дружиною М. В. Потебнею та учнями й послідовниками. У ньому одним з основних є питання про розвиток давнього імені й походження з нього сучасних іменника та прикметника, зростання відмінності між ними через атрибутивне вживання іменника. Тут дослідник також детально розглянув різні типи безособових речень і висловив припущення про походження їх з особових через втрату в них суб'єкта дії (або через його перетворення на орудний діючої особи, що дозволяло вбачати за об'єктом невідомий суб'єкт). Потебня першим проаналізував різні за своєю будовою паратактичні підрядні речення і подав історичні коментарі щодо часу їх виникнення.

У четвертому томі розглядаються генезис і природа дієслівних категорій виду, часу, способу й стану. Він містить також розділи «Іменник», «Прикметник», «Числівник», «Прийменник». У розділі «Іменник» простежується процес взаємодії іменників різних відмін, причому вперше виділено відмінювання українських іменників. Про інтерес Потебні до проблем словотвору свідчить розділ «Именные суффиксы», вміщений у цьому томі.

Дослідження «Из записок по русской грамматике» (власне, перші два його томи, видані й потім перевидані самим Потебнею), яке містило його численні оригінальні спостереження, новаторські погляди на удосконалення граматичної системи слов'янських мов, зокрема встановлення закономірностей у розвитку східнослов'янського синтаксису, були дуже високо оцінені колегами. Так, відомий славіст А. О. Будилович, маючи на увазі вчення Потебні про еволюцію синтаксичних категорій, писав: «Це відкриття, не тільки вгадане, а й доведене Потебнею, важливе в мовознавстві так само, як вчення Дарвіна про мінливість видів у науках біологічних»¹⁰. Про те, що ця праця продовжує зберігати свою велику наукову цінність, свідчать слова такого авторитетного нашого сучасника, як акад. О. С. Мельничук: «Його велика, в своїх останніх частинах остаточно не завершена праця, опублікована під скромним заголовком “Из записок по русской грамматике” за багатством цікавих спостережень, за оригінальністю постановки питань і підходу до їх розв'язання, за глибиною теоретичних узагальнень, нарешті, за обґрунтованістю викладених у ній ідей і плідністю їх для дальшого розвитку індоєвропейського мовознавства залишається досі в галузі порівняльно-історичного синтаксису неперевершеною»¹¹.

Порівняльно-історичні дослідження Олександра Опанасовича Потебні становлять лише одну з граней, хоча й надзвичайно важливу та змістовну, наукової спадщини видатного вітчизняного мислителя. Його ідеї міцно увійшли в історію славістики, а праці відіграли свою роль в утвердженні порівняльно-історичного методу. Учений продемонстрував велику плідність застосування його до фонетичних, морфологічних та синтаксичних явищ.

¹⁰ Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня.— К., 1975.— С. 21.

¹¹ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 8.

Дальші досягнення вітчизняного мовознавства засвідчують ефективність властивого Потебні історично-порівняльного підходу до різноманітних мовних фактів. Це особливо яскраво продемонстрував один з найдосвідченіших українських компаративістів О. С. Мельничук, який, так само відійшовши від ідей молодогограматиків, створив, як відомо, з одного боку, новаторський історичний синтаксис слов'янських мов, що для нього вихідними були синтаксичні побудови Потебні, а з другого — став автором безприкладної спроби реконструкції на строго наукових засадах первісної людської мови.

T. B. LUKINOVA

O. POTEBNIA AS A COMPARATIVIST AND ETYMOLOGIST

The article deals with one of the aspects of poly-aspect scientific activities of O. Potebnia, eminent Slavonic scholar.

Keywords: O. Potebnia, comparative historical method, etymology, semantics, language history, dialects, monuments, syntax.